

O ediție din Stephanus Byzantinus, sursă a lui Dimitrie Cantemir

Claudia TĂRNĂUCEANU*

Keywords: *Dimitrie Cantemir; Stephanus Byzantinus; Latin language; sources; history*

Problema identificării surselor lui Dimitrie Cantemir este una destul de spinoasă, având în vedere că, în bună tradiție umanistă, cărturarul român neglijează adeseori dezvăluirea acestora sau se mulțumește să menționeze numele autorului, eventual și al operei, cu sau fără trimiterea la carte, capitol sau pagină. Este foarte dificil de apreciat, chiar și în privința citatelor „între ghilimele”, dacă un anumit pasaj a fost extras dintr-o ediție a lucrării autorului la care se face referire sau dacă a fost preluat dintr-o sursă intermediară.

În operele științifice de limbă latină ale cărturarului, sunt numeroase trimiterile la izvoarele antice, fiind reproduse, destul de des, și pasaje în limbile latină sau greacă din scriitorii antici menționați. Cu toate acestea, la o analiză mai amănunțită, susținută și de comparația cu fragmente asemănătoare (uneori identice) din lucrări medio- și neolatine sau bizantine despre care se știe sigur că au fost citite de Cantemir, se pare că nu au fost extrase din ediții ale autorilor antici, ci din sursele indirecte consultate¹.

O mare parte dintre referirile la scriitorii antici sunt întâlnite în două dintre lucrările de limbă latină privitoare la istoria Moldovei. Este vorba de opusculul *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, pe care cărturarul a renunțat să-l mai dezvolte, deși i-a oferit o formă încheată², și de *Historia Moldo-Vlachica*³, în care,

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România (dorinaclaudia@yahoo.com).

¹ Vezi, de exemplu, Nicolae 2006: 344–345; Dan Slușanschi, în introducerea la Cantemir 1983: 11.

² Despre *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, redactată, se pare, în perioada 1714–1716, vezi Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, în studiul introductiv la Cantemir 2017: XVIII–XXXII. Lucrarea a fost pusă în circulație relativ recent, în trei ediții bilingve (text latin și traducere românească). Prima a apărut sub forma unui foileton, în revista „Manuscriptum” (Cantemir 1976; Cantemir 1977), restabilirea textului latin și traducerea aparținându-i lui Dan Slușanschi. Celelalte două ediții au fost publicate împreună cu alte opere cantemiriene de limbă latină, în 1983, cu text restabilit de Dan Slușanschi (Cantemir 1983), și în 2017, textul latin fiind editat de Florentina Nicolae (Cantemir 2017). Pentru această lucrare cantemiriană vom folosi în continuare abrevierea DMN. Citatele oferite de noi ca exemple sunt excerptate din ediția Cantemir 1983 (confruntând textul latin cu cel din ediția Cantemir 2017).

³ Despre această lucrare, vezi Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, în studiul introductiv la Cantemir 2017: XXXII–L. Prefața lucrării cantemiriene (text latin, cu aparat critic, comparat cu traducerea în

„Philologica Jassyensia”, an XV, nr. 1 (29), 2019, p. 151–156

pe lângă alte aspecte tratate, sunt reluate și prelucrate majoritatea chestiunilor abordate în DMN⁴.

Discutând problema legăturii dintre daci și geți în DMN, Dimitrie Cantemir expune, marginal, însoțite de citate, opiniile divergente ale unor autori antici și medievali. Aceleași chestiuni sunt reluate, în mare, în HMV și, puțin mai târziu, în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlachilor*. După ce îl anunță pe lector că va apela la autoritatea vechilor scriitori, în DMN, cărturarul reproduce un fragment în greacă din Strabo (însoțit de trimiterea la cartea a șaptea), conform căruia geții ar fi locuit înspre Pont și răsărit, iar dacii înspre Germania și izvoarele Istrului; oferă apoi un citat în latină din Plinius (cu trimiterea la cartea a patra, capitolul al doisprezecelea), din care reiese că dacii și geții sunt aceiași; adaugă apoi că o cale de mijloc este găsită de Iustinus *historicus* (epitomatorul lui Pompeius Trogus), care considera că dacii provin din neamul geților, trimiterea pasajului fiind însă greșită (la cartea a treizeci și una, deși secvența apare în cartea următoare)⁵. Dintre acestea, doar citatul din Iustinus conține un indiciu clar, care ar putea ajuta la identificarea sursei primare sau secundare pe care cărturarul român ar fi putut să o utilizeze. Așa cum remarca D. Slușanschi (Cantemir 1983: 35, n. 18), formularea *cum Boerebista rege* conține conjectura (*Boerebista*) propusă de editorul Isaac Vossius în locul antroponimului *Oroles* (prezent în ablativ în textul lui Iustinus)⁶. Pasajul din epitomatorul latin apare, în același context, în HMV și, în traducere românească, în *Hronic*, numele regelui dac având însă formele *Barebista* (HMV)⁷ și *Barabista* (*Hronic*)⁸.

Înainte de a încheia seria de citate cu un fragment în greacă din Zonaras, Dimitrie Cantemir menționează numele unui geograf din secolul al VI-lea, Stephanus Byzantinus, din lucrarea căruia reproduce două fragmente în latină⁹.

română, *Precuvântarea sau Predoslovnia la Hronicul vechimei a romano-moldo-vlachilor*) a fost publicată de Dan Slușanschi în primul număr din 1976 al revistei „Manuscriptum” (p. 17–27). Textul latin integral, însoțit de traducere, a apărut în două ediții (Cantemir 1983 și Cantemir 2017). Indicăm în continuare această operă prin acronimul uzual HMV. Citatele sunt selectate, ca și pentru DMN, din ediția Cantemir 1983 (confruntând textul latin cu cel din ediția Cantemir 2017).

⁴ Despre sursele bibliografice folosite de Cantemir la redactarea acestor două lucrări, v., spre exemplu, Dan Slușanschi, în introducerea la Cantemir 1983: 10–11; Nicolae 2006: 344–367; Nicolae 2007 a; Nicolae 2007 b; Nicolae 2010; Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, în studiul introductiv la Cantemir 2017: XXIII–XXVI și XXXIX–XL.

⁵ Iustinus Iunianus a alcătuit, la sfârșitul secolului al III-lea sau începutul secolului al IV-lea, o epitomă a istoriilor lui Pompeius Trogus, cunoscută sub titlul de *Historia universalis* sau *Historiae Philippicae*, care a avut o circulație foarte largă în Europa renascentistă și ulterior.

⁶ Editorul lui Iustinus, Isaac Vossius propune această conjectură într-o notă la formularea din textul lui Iustinus, *cum Orole rege* (v., spre exemplu, ediția Iustinus 1673: 323: „Mirum quam turpiter depravatam sit nomen hoc Dacici regis, in minori epitome Trogi dicitur ‘Rubobostes’. Et hoc male. Legendum ‘cum Boerebista rege’, etc. Vide Strabonem Lib. VII; cui est ‘Βοιρεβίστας’”).

⁷ HMV, I, 3, 10. Nu este exclus ca, atunci când a redactat HMV, consultându-și notele (acele *schedae*, pe care se știe că și le făcea cărturarul, pentru a le folosi ulterior), Cantemir să fi citit greșit numele regelui (dată fiind și grafia epocii, care putea duce la confuzii). Oricum, nu pare să fi cunoscut și varianta *cum Orole rege*, prezentă la Iustinus. Cf. HMV, I, 4, 14, unde, face distincție între regele *Karrules*, același cu *Orole*, primul rege al dacilor, și *Baruista, sive Bervista (qui Iustino Barebista est)*.

⁸ Cantemir 1901: 71.

⁹ „Stephanus autem Byzantinus regiones quoque Getiae et Daciae ponit diversas et distinctas; ad nomen enim Daciae sic exprimit: ‘Dacia (est) regio prope Borysthenem. Daci sunt quos appellamus

Cunoscută sub titlul *Ἐθνικά* și păstrată doar într-o epitomă, scrierea autorului bizantin, un dicționar geografic, a circulat în epocă în mai multe ediții (unele în greacă, altele bilingve, în greacă și latină)¹⁰. Consultând aceste ediții, ca potențiale surse ale lui Cantemir, ne-a atras atenția asemănarea frapantă dintre comentariile și referințele date de cărturar în DMN (și parțial în H MV) și o notă la toponimul *Δακία* din ediția bilingvă alcătuită de Abrahamus Berkelius și publicată în 1688 (Στεφάνου Βυζαντίου *Ἐθνικά κατ' ἐπιτομήν*/ Stephani Byzantini *Gentilia per epitomen antehac Περι πόλεων* / *De urbibus*, inscripta quae ex MSS Codicibus Palatinis ab Cl. Salmasio quondam collatis et MS Vossiano restituit, supplevit, ac Latina versione et integro commentario illustravit Abrahamus Berkelius, Lugduni Batavorum; retipărită în 1694). Atât citatele din Strabo, Plinius, Iustinus și Zonaras, cât și conținutul majorității comentariilor editorului sunt foarte apropiate de cele din DMN. O coincidență remarcabilă o reprezintă prezența expresiei *cum Boerebista rege* în pasajul din Iustinus reprodus în ediția menționată.

Vom înfățișa comparativ, pe coloane, fragmentele din nota lui Berkelius și lucrarea lui Cantemir:

Berkelius, ed. 1688, n. 9, p. 284	D. Cantemir, DMN, 145/145v.
<p>In hanc rem ipsissimis Geographi verbis usus est, quae ex lib. VII huc transcribam: Ἐγένετο δὲ καὶ ἄλλος τῆς χώρας μερισμός συμμένον ἐκ παλαιοῦ τὸς μὲν γὰρ Δάκους προσαγορεύουσι, τοὺς δὲ Γέτας· Γέτας μὲν τοὺς πρὸς τὸν Πόντον κεκλιμένους καὶ πρὸς τὴν ἕω· Δάκους δὲ τοὺς εἰς τάνταντία πρὸς Γερμανίαν καὶ τὰς τοῦ Ἰστρου πηγάς, οὓς οἶμαι Δάους καλεῖσθαι τὸ παλαιόν· ἀφ' οὗ καὶ παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς ἐπεπόλασε τὰ τῶν οἰκετῶν ὀνόματα.</p> <p>Quos Graeci vocabant Getas, hos Dacos Romanos appellasse constat testimonio Plinii, lib. IV cap. XII ita scribentis: „Ab eo in plano quidem omnes</p>	<p>Et imprimis videndus est ipsius Strabonis Graeci antiquissimi geographi locus, qui exstat lib(ro) 7: Ἐγένετο δὲ καὶ ἄλλος τῆς χώρας μερισμός συμμένον ἐκ παλαιοῦ τὸς μὲν¹¹ γὰρ Δάκους προσαγορεύουσι, τοὺς δὲ Γέτας. Γέτας μὲν⁹ τοὺς πρὸς τὸν Πόντον κεκλιμένους καὶ πρὸς τὴν ἕω· Δάκους δὲ τοὺς εἰς τάνταντία πρὸς Γερμανίαν καὶ τὰς τοῦ Ἰστρου πηγάς. Οὓς οἶμαι Δάους καλεῖσθαι τὸ παλαιόν. ἀφ' οὗ καὶ παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς ἐπεπόλασε τὰ τῶν οἰκετῶν ὀνόματα.</p> <p>[...] Plinius autem videtur diversae fuisse opinionis, Getas nimirum eosdem esse et Dacos, sed a Graecis quidem {Getas}, a Romanis autem Dacos fuisse appellatos. Qui</p>

Da{u}os. Getas enim vocamus, qui versus Pontum et Orientem inclinant. Dacos vero, <qui> in adversum ad Germaniam et Istri fontes vergunt'. Quod affirmare nititur appellatione servorum ab Atticis indita: 'Apud Atticos, inquit, etiam servorum nomina sunt Davi et Getae'" – DMN, 145 v. Remarcând, probabil, asemănarea izbitoare între pasajul din Strabo, pe care îl citează în aceeași pagină, și cel din Stephanus Byzantinus, cărturarul se mulțumește ulterior, în H MV, să redea din *Ethnica* doar o secvență (de data aceasta în greacă): „Strabonem explicans, Stephanus Byzantinus [...] subiungit 'Δάοι καὶ Γέται'" – H MV, I, 3, 10, iar în *Hronic* nu mai face deloc referire la acest autor.

¹⁰ V. aceste ediții în Stephanus 2006: 51.

¹¹ Editorii lui Cantemir (atât în ediția din 1983, cât și în cea din 2017) emendează textul, introducându-l pe μὲν, care apare la Strabo, în locul lui μετὰ din manuscrisul lui Cantemir (provenit, poate, din interpretarea greșită a prescurtării din nota lui Berkelius?).

<p>Scytharum sunt gentes, variae tamen littori apposita tenere, alias Getae, Daci Romanis dicti, alias Sarmatae, Graecis Sauromatae etc.”.</p> <p>Dacorum origo tamen est petenda a Getis, quod apud Justinum lib. XXXII testimonio Trogi Pompeii evincitur: „Daci quoque soboles Getarum sunt: qui cum Boerebista rege adversus Bastarnas male pugnassent, ad ultionem segnitiae, capturi somnum capita loco pedum ponere jussu regis cogebantur”.</p> <p>Hinc est quod sequioris aevi scriptores statuunt, Daciam antiquis temporibus Getiam dictam fuisse, quod liquet ex Zonara in Galieno: <i>Αὐριόλος δι' ἐκ χώρας ὦν Γετικῆς τῆς ὕστρον Δακίας ἐπικληθείσης.</i></p>	<p>Lib(ro)4., C(apite) 12. ita scribit: „Ab eo in <i>plenum</i>¹² quidem <i>Scytharum</i>¹³ (sic) sunt gentes variae tamen littori apposita tenere, alias Getae, Daci Romanis dicti, alias Sarmatas, Graecis Sauromatae”, etc.</p> <p>Hos tamen auctores optime conciliat Iustinus histor(icus), qui testatur Dacos quidem diversos esse, originem tamen suam a Getis duxisse. Cuius verba su<n>t haec, Lib(ro) 31¹⁴: „Daci quoque soboles Getarum sunt: qui cum Boerebista rege adversus Bastarnos male pugnassent, ad ultionem segnitiae, capturi somnum capita loco pedum ponere iussu regis cogebantur”. Idem testimonio Trogi Pompei <e>vincitur¹⁵.</p> <p>Item Daciam antiquis temporibus Getiam fuisse dictam recentiores scriptores tradunt: quod videtur in Zonara, in Gal[i]eno¹⁶ <i>Αὐριόλος δι' ἐκ χώρας ὦν Γετικῆς τῆς ὕστ<ε>ρον</i>¹⁷ <i>Δακίας ἐπικληθείσης.</i></p>
---	---

¹² Editorii lui Cantemir emendează *in plenum*, după lecțiunea din edițiile textului plinian, specificând acest lucru în aparatul critic (textul din DMN conținând, de fapt, lecțiunea *in plano*, la fel ca în ediția din Stephanus Byzantinus).

¹³ Edițiile românești emendează astfel textul cantemirian (în care termenul este *Getarum*). În privința acestei erori din manuscris, ne întrebăm dacă nu cumva, la copiere, ochiul cărturarului ar fi fugit câteva rânduri mai jos în nota lui Berkelius, la citatul din Iustinus, notat tot cu italice, unde apare etnonimul.

¹⁴ Pasajul apare la Iustinus în cartea a XXXII-a. Trimiterea eronată de la Cantemir, *Lib(ro) 31*, s-ar putea datora copierii greșite a numărului roman (XXXII) din ediția Stephanus Byzantinus, unde cel deal doilea I este tipărit la o distanță puțin mai mare față de primul.

¹⁵ Editorii lui Cantemir adaugă <e>vincitur, așa cum este logic, pentru ca fragmentul să poată fi tradus („La fel se demonstrează prin mărturia lui Pompeius Trogus”).

¹⁶ Credem că lecțiunea *Galieno* din manuscrisul cantemirian este cea potrivită, așa cum apare și în nota lui Berkelius (reprezentând trimiterea la secțiunea dedicată împăratului Gallienus din *Analele* lui Zonaras; cf., spre exemplu, ediția Zonaras 1686: 631), deși editorul român Dan Slușanschi îl elimină pe *i*, fiind de părere că se face aluzie la Galenus, autorul lucrării *De naturalibus facultatibus*, I, 17, 68 (Cantemir 1983: 35, n. 25). Aceeași emendare este făcută și în ediția 2017. Cantemir reia citatul în greacă în H MV (II, 3, 61), menționând clar și numele împăratului (fragmentul apare în *Annales*, în cartea a XII, capitolul XXIV, cf. Zonaras 1686: 631). Îl redă însă și în latină (în H MV, I, 3, 10), probabil după notițele pe care și le-a luat și pe care le înțelege greșit, comițând o eroare flagrantă atunci când îl consideră scriitor pe Auriolus, care a fost, de fapt, *magister equitum* în timpul lui Gallienus: „Hunc Zonara<s> et Zonaram Auriolus (sic) imitatus: ‘Quae Getarum iniquunt, erat regio, postea Dacia fuit appellata’” (v. și Cantemir 1983: 149, n. 46).

¹⁷ Editorii lui Cantemir adaugă *ὑστ<ε>ρον* (în manuscris, forma termenului fiind aceeași ca în nota lui Berkelius).

În urma acestei analize comparative, considerăm că ediția din Stephanus Byzantinus, alcătuită de Abrahamus Berkelius, nu i-a fost străină lui Dimitrie Cantemir, care, scriind într-o epocă în care cercetarea științifică încă nu se supunea unor norme riguroase și bine precizate, iar circulația cărților era destul de redusă, s-a străduit, la fel ca în multe alte situații, să valorifice informațiile pe care le-a putut extrage dintr-o sursă care îi era la îndemână, citând prin intermediar autorii antici menționați.

Bibliografie

- Cantemir 1901: Principele Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlachilor*, publicat sub auspiciile Academiei Române de pre originalul manuscris al autorului, păstrat în Arhivele Principale din Moscva ale Ministerului de Externe, de Gr. G. Tocilescu, cu un portret și două facsimile, București.
- Cantemir 1976: Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus I*, text stabilit și traducere din latină de Dan Slușanschi, note istorice de Radu Lăzescu, „Manuscriptum”, VII, 2 (23), p. 10–26; II, 3 (24), p. 12–28; III, 4 (25), p. 15–27.
- Cantemir 1977: Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus IV*, text stabilit și traducere din latină de Dan Slușanschi, note istorice de Radu Lăzescu, „Manuscriptum”, VIII, 1977, 1 (26), p. 95–106; V, 2 (27), p. 17–16.
- Cantemir 1983: Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Istoria Moldo-Vlachica*, prefață de Virgil Cândea, ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Cantemir 2017: Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi. Istoria moldo-vlachică. Viața lui Constantin Cantemir. Descrierea stării Moldaviei: în vechime și azi*, editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii de Florentina Nicolae, traducere din limba latină de Ioana Costa, studiu introductiv de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române.
- Iustinus 1673: *Iustini historiarum ex Trogo Pompeio Lib. XLIV cum notis Isaaci Vossii*, Amstelodami.
- Nicolae 2006: Florentina Nicolae, *Neolatina cantemiriană. Studiu de sintaxă asupra operelor lui Dimitrie Cantemir De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia Moldo-Vlachica*, București, Cartea Universitară.
- Nicolae 2007 a: Florentina Nicolae, *Foreign names in Dimitrie Cantemir's historical works*, „Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies”, 2007, 56, p. 343–247.
- Nicolae 2007 b: Florentina Nicolae, *The Greek Language and the Byzantine Sources in Dimitrie Cantemir's Historical Works*, „The Balkans”, 2007, 1, 1, p. 421–427.
- Nicolae 2010: *Stanisław Sarnicki, Annales – A Cantemirian Bibliographical Source*, „Diversité et identité culturelle en Europe”, 2010, VII, 2, p. 90–97.
- Stephanus 1688: Στεφάνου Βυζαντίου *Ἐθνικά κατ' ἐπιτομήν*/Stephani Byzantini *Gentilia per epitomen antehac Περὶ πόλεων/De urbibus*, inscripta quae ex MSS Codicibus Palatinis ab Cl. Salmasio quondam collatis et MS Vossiano restituit, supplevit, ac Latina versione et integro commentario illustravit Abrahamus Berkelius, Lugduni Batavorum (retipărită în 1694).
- Stephanus 2006: Stephani Byzantini *Ethnica*, volumen I: A-Γ, recensuit, Germanice vertit, adnotationibus indicibusque instuxit Margarethe Billerbeck, adiuvantibus Jan Felix Gaertner, Beatrice Wyss, Christian Zubler, Berolini et Novi Eboraci.

Zonaras 1686: Ioannis Zonarae *Annales*, Carolus du Fresne, Dom. Du Cange Wolfianam editionem cum scriptis codicibus contulit, Latinam versionem recensuit, Annales notis illustravit, tomus primus, Parisiis.

An Edition from Stephanus Byzantinus, One of Dimitrie Cantemir's Sources

The problem of identifying Dimitrie Cantemir's sources is an intricate one since the Romanian author becomes negligent when it comes to revealing them or is simply satisfied to mention the author's name and sometimes work with or without reference to the book, chapter or page. As a result, it is difficult to assess whether a certain quotation was taken from a writer's edition to which reference is made or via an intermediary source. A note of Stephanus Byzantinus's geographical dictionary in a bilingual edition drafted by A. Berkelius seems to have provided him a series of quotations from ancient authors that Cantemir uses as such (in *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*), getting inspiration from the editor's expressions even when formulating his comments.